

УДК 316.77: 316.455: 005.57

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.26.2>

ЕТНІЧНИЙ ФАКТОР У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Рита Вязова

*Запорізький національний університет,
факультет менеджменту, кафедра ділової комунікації,
вул. Жуковського, 66, 69000, м. Запоріжжя, Україна*

Оксана Убейволк

*Запорізький національний університет,
факультет менеджменту, кафедра ділової комунікації,
вул. Жуковського, 66, 69000, м. Запоріжжя, Україна*

Дослідження спрямовано на окреслення проблеми етнічного фактору у сучасному українському суспільстві, а саме на визначення сутності атрибутів та впливу цього феномена на комунікативні процеси між представниками різних етнічних спільнот, які населяють сучасну Україну, що передбачає послідовне розв'язання таких задач, як акцентування на тому, яку роль відіграє етнічний фактор у вирішенні міжетнічних конфліктів; наголошення на тому, що етнічний фактор є єдиним підґрунтям консолідації етнічної спільноти або нації загалом. Автори виходять із того, що, незважаючи на досить великий дослідницький інтерес до цієї проблематики, багато аспектів залишаються недостатньо вивченими та проаналізованими. Заслугове більш ґрунтовного аналізу проблема ролі та місця етнічного фактору в системі комунікативних відносин. Авторами висунуто низку положень, які конкретизують наукову новизну, адже здійснено комплексне дослідження сутності, атрибутів, форм прояву, особливостей детермінації етнічного фактору в системі комунікативних відносин, спрямованості його впливу на суспільні процеси; поглиблено розуміння сутності етнічного феномена, який належить до подвійної біосоціальної сфери, характеризується об'єктивними та суб'єктивними складовими, а також виявляється в таких базових атрибутах, як етнічна свідомість та етнічна ідентичність, що поєднуються в етноментальність, яка є і ознакою етнічності, і невід'ємною її властивістю. В умовах радикальних суспільних змін помітно посилюється інтерес до етнічності, особливо до тих її аспектів, що стосуються етнічного відродження. Бажання з'ясувати, яким чином людина себе етнічно ідентифікує, яке значення для неї має етнічна належність, які поведінкові орієнтації та стратегії з нею пов'язані, спонукає до пошуку пояснень щодо конструювання етнічної ідентичності. Етнічний ренесанс та зміна усталених парадигм багатьох суспільних явищ та стереотипів визначають нові пріоритетні пошуки соціально-філософської думки, зумовлюють потребу подальшого поглибленого дослідження стану проблеми етнічного фактору загалом та в системі комунікативних відносин зокрема.

Ключові слова: етнічний фактор, суспільні процеси, етнічна ідентифікація, етнічна свідомість, етнічність, етнічна ментальність.

Порубіжний період, у якому перебуває Україна, символізує кінець індустріальної ери та перехід до нової інформаційної ери, поставив перед філософською наукою глобальні питання щодо можливостей розвитку людства в новому тисячолітті, негативних проявів сучасного суспільного буття, що спричиняють радикальну зміну долі народів, різноманітні соціальні протиріччя та міжетнічні конфлікти, а також порушує питання стосовно шляхів та перспектив етнічного відродження в умовах соціокультурних трансформацій у стані перехідного періоду сучасного українського суспільства.

Досвід розвитку минулої радянської соціокультурної системи засвідчив, що нова загальногромадська ідентичність не змогла витіснити етнічну ідентичність. Феномен етнічності глибоко проник у суспільні відносини, супроводжує, а нерідко й визначає політичні та культурні процеси. Звичайно, сприятливі умови існування етносу дають йому можливість самовідтворення й збагачення новими особливостями та якостями завдяки швидким змінам реальності та прискореній модернізації. Умови, які діють всупереч цього етнічного фактору, спрямовані на насильницьку асиміляцію, яка в духовно-культурній сфері проявляється насамперед у формі акультурації, відчуження та маргіналізації.

Українська нація сповна зазнала негативних наслідків асиміляційного впливу в своєму історичному досвіді, адже всіляке викорінювання навіть думки про українську етнічну приналежність привело до втрати значною кількістю осіб свого генетичного коріння. Подолавши примусовий зовнішній асиміляторський тиск, українська нація поставила собі за мету відновити те особливе, що вирізняє її серед інших націй. Такі ж завдання ставлять перед собою етнічні групи, що населяють сучасну багатоетнічну державу. «Небезпечна соціальна мобільність пострадянської України, руйнування професійних сфер, масова комерціалізація свідомості як неминучий супутник дедалі більшої пауперизації населення, корупція, що стала структурною, системною рисою суспільства, в якому ми живемо, – все це зруйнувало підґрунтя самоідентифікації індивіда як частини національної цілості» [1, с. 83]. Усі ці фактори породили сплеск етнічної активності і з позитивного боку (звернення до традицій, звичаїв, мови, релігійності), і з негативного боку (демонстрація таких крайнощів, як етноізоляціонізм на одному полюсі, та етноцентризм, міжетнічні конфлікти на іншому полюсі). До цього слід додати, що поновлення етнічної активності проявляється в умовах розгортання глобалізаційних процесів та фрагментарної уніфікації сучасного соціокультурного простору. Це стає підґрунтям поширення можливостей спілкування людей з різноманітних етнічних груп за допомогою всіляких засобів комунікації та породжує необхідність досягнення згоди й консенсусу у розв'язанні соціальних задач та проблем. Так, сучасна українська дослідниця Л.О. Аза підкреслює, «що сучасні глобалізаційні процеси, культура постмодернізму руйнують звичну традиційну ідентичність. Потреба ідентифікації провокується сьогодні комунікативно-інформаційними процесами та нестабільністю існування сучасного суспільства. Людина живе в світі напружених і суперечливих мотивів, прагнень, очікувань. Їй необхідно постійно співвідносити свою поведінку з персоніфікованим образом» [2, с. 4].

Виокремлення людських спільнот за етнічною ознакою є специфічним. Перш за все етнічна спільнота має низку особливостей, які роблять її в певному розумінні незвідною до соціальних спільнот іншого ґатунку.

Проблемі етнічної свідомості, етнічної та національної ідентичності присвячені праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема роботи Г. Айзекса, Б. Андерсена, Дж. Армстронга, Ф. Барта, Е. Гелнера, П. Бергера, П. ван ден Берга. Етнічна спільнота – це одна з форм існування соціуму в рамках своєї специфічної структури, що закріплює історично посталі форми спільного існування. Уявлення етносу про свою винятковість підкріплюється етнодиференційними рисами. Попри розбіжності щодо визначень феноменів категорії етнічного, принциповою характеристикою є те, що етнічна група має набір певних ознак, які з нею не поділяють інші, що входять з нею в контакт (отже, постають як етнодиференційуючі), а також множину специфічних уявлень (антитюдів, стереотипів) у сфері колективної ментальності. У традиційній ментальності існує міфологічний концепт, що включає уявлення про безперервність біогенетичного континуїтету генерацій, а іноді розглядається як такий, що наділяє певну групу специфічними рисами [3]. Єдність

етносу тримається насамперед на духовних засадах, сукупності структур колективної свідомості та колективної пам'яті. Расово-етнічні спільноти, що утворились на основі єдності специфічних рис у культурі, побуті, психології та поведінці людей, пов'язаних історичною спільністю долі, перетворюються (особливо на Заході) на стійкий елемент соціальної структури суспільства. Ось чому західна концепція «етнісіті» вважає етнічний фактор рушійною силою суспільного прогресу.

Якщо під етнічним розуміти соціально-філософську категорію, яка характеризує зв'язки та відносини між спільнотами людей як носіями специфічних менталітетів, які виникають і передаються з покоління в покоління в результаті тривалого існування в спільних географічних та соціально-історичних умовах, логічно буде припустити, що цей феномен має двоїсту природу. Дійсно, етнічне відіграє роль функціонального «ліфту», який піднімає біологічні спільноти до рівня спільнот соціальних. Якщо під біологічним началом розуміти існування ("existence"), а під соціальним – сутність ("essence") людського суспільства, то етнічний феномен – це єдність сутності та існування. Отже, основний етноінтегрант також повинен належати до двоїстої біосоціальної сфери.

В різних країнах світу етнічний фактор виявляється по-різному. Це залежить не тільки від зовнішніх умов, але й від його сутнісних якісних характеристик. Український дослідник В.О. Ананьїн відносить до них етнічну структуру населення; чисельність етносів, що проживають у країні; рівень етнічної свідомості; місце етносів у соціально-політичному житті країни; наявність місць компактного проживання тощо [4, с. 189].

Для поглиблення розуміння етнічного фактору треба простежити рух його сутності. У своїй праці «Наука логіки» Г. Гегель розглядає рух сутності від буття до поняття через низку стадій, зокрема стадію існування, стадію явища, стадію дійсності. Ці три стадії саморозгортання сутності універсального, як справедливо зауважує Р.В. Додонов, можуть застосовуватись для аналізу будь-якого явища, включаючи феномен етнічності. Перша стадія (стадія існування) фіксує незаперечну наявність різноманітних етносів у сучасному багатокультурному світі. На другій стадії (стадії явища) виокремлюються атрибути етнічності, завдяки чому етнос відрізняється від інших спільнот.

Характеристики етнічності можна розділити на об'єктивні (з'являються під впливом зовнішніх, перш за все природних умов, зокрема географічні, біологічні) та суб'єктивні (відображають внутрішній стан етнічних суб'єктів, їх етнічну свідомість, спільність мови та психіки, світоглядних орієнтацій, історичної пам'яті). Третя стадія розгортання сутності (стадія дійсності) містить головну, базову якість, атрибут етнічності, що поєднує як об'єктивні, так і суб'єктивні характеристики. На думку Р.В. Додонова, такою якістю є ментальність [5, с. 15].

Отже, визначившись із розумінням того, чим є етнічний феномен на стадії існування, переходимо до дослідження етнічного фактору на стадії явища, тобто до аналізу атрибутів етнічності, перш за все етноідентичності та етнічної свідомості.

Розглядаючи ідентичність як атрибут етнічності, йдучи від загального до окремого, зазначимо, що ідентифікація є засобом визначення соціальної позиції, соціального статусу особи в суспільстві, формування соціальних груп та політичних течій за ознаками «Ми» та «Вони» як засіб соціального захисту особи й соціалізації. Ідентифікація – це двобічний соціальний процес, адже людина стає представником певної соціальної спільноти, насамперед, завдяки тому, що має навіть потенційно певні ознаки, які дають змогу вважатися причетною до цієї спільноти.

Зазначимо, що факторами, які впливають на формування етнічної ідентичності, є мова й релігія (релігійна приналежність). Як зазначає Н.О. Пеллагеша, відмінності мови

або етнографічні особливості є набагато більш очевидними, ніж абстрактні за формою економічні інтереси різних етносів. У зв'язку з цим проблема ідентичності довгі часи виявлялася тісно пов'язаною з проблемою суб'єкта, а не соціальних відносин [5, с. 12].

Якщо культурні відмінності етнічного характеру мають рухомий, складний та невзаємовиключний характер, то у сфері релігії межі відмінностей мають жорсткіший характер, а такі релігії, як іслам, оголошують злочином проти релігії перехід людини в іншу віру. Релігійна ідентичність серед віруючих формується в ранньому віці через вплив сім'ї або проповідників, практично не піддається компромісу, але є фактором консолідації етносу.

Стосовно етнічної ідентифікації як складової ідентифікації соціальної зазначимо, що вона є процесом становлення, формування, рефлексії та підтримання культурної визначеності певної спільноти. Етнічна ідентифікація включає емоційні та раціональні, пізнавальні та вольові, усвідомлені та підсвідомі елементи. Вона проявляється в таких установках, як, наприклад, «я – росіянин», «я – поляк», «я – українець». Це явище охоплює просторову структуру у вигляді різноманітних відношень, а також еволюцію, зміну цих відношень у часі. Згідно з С. Хантінгтоном, етнічна ідентичність стійка та значуща для більшості людей (особливо в умовах суспільної кризи). Для окремої людини саме етнічна група, до якої вона належить, є важливішою за саму людину [6].

Складовою етнічної ідентичності є етнічна самоідентифікація. Етнічна самоідентифікація – це, з одного боку, маркер, що вказує на приналежність до певної етнічної групи, а з іншого боку, процес ототожнювання себе з цією групою. Етнічна ідентичність включає весь набір уявлень людини про свій етнос, а також почуття та наміри, які пов'язані з цими уявленнями. Як зазначає Р.М. Поліщук для сучасної України, де тісно переплетені загальноукраїнські та регіональні тенденції соціокультурної трансформації, вельми важливою є проблема цивілізаційної самоідентифікації параметрів буття. Ця необхідність самоідентифікації свідчить не стільки про глобалізацію, скільки про проблеми й кризи самовизначення, нездатності традиційної свідомості подолати страх втратити свій суверенітет, підкоритися невідомим, чужим цілям, цінностям та принципам. цей страх стає актуальною проблемою в умовах українського конфлікту, що тягне за собою деструктивні, небезпечні для суспільства наслідки [7, с. 618]. Етнічна самоідентифікація входить до етнічної ідентичності навіть тоді, коли якісь колишні компоненти залишились незмінними.

Загалом формула «ми», яка включає уявлення про консолідуючі ознаки, є архетипічною формулою самосвідомості та самоідентифікації. «Ми» припускає психологічну опозицію «вони», яка включає уявлення про диференціюючі ознаки. «Вони» – це соціальна спільність, яка має інший, відносно відмінний образ життя, мову, культуру, інші економічні, політичні інтереси та цілі, інші цінності та імідж. Таким чином, ідентифікація неможлива без порівнювання, комунікації, адже тільки в результаті взаємодії з іншою групою певна спільнота отримує свої особливі ознаки.

Етнічна самосвідомість особи, як і колективна етнічна свідомість, зберігає пам'ять про давні види занять, освячені й оспівані в міфах, фольклорі народу, тобто зберігає та відтворює культуру у формах етнічного буття. Етнічна самосвідомість може здійснювати (реалізовувати) себе в актах культурної творчості, які прийнято називати культурним націоналізмом.

Зазначимо, що поняття «етнічна свідомість» та «етнічна самосвідомість» не є синонімами, як вважають деякі етнологи. Перше поняття є більш широким та охоплює більш широкі реалії порівняно з другим, а друге можна розглядати як складову частину першого, саморефлексію етнічних відносин, з'ясування свого місця й власної позиції в системі

міжетнічних відносин, усвідомлення себе як представника та суб'єкта етнічної спільноти, а також готовності до відстоювання її інтересів.

Етнічна свідомість конкретної спільноти визначається особливостями структури й типів чуттєвих та логічних форм пізнання, оцінювання, сприйняття, специфічним колоритом почуттів та емоцій, стійких етнічних рис, звичок та традицій. За змістом вона є відносно цілісним та правдоподібним відображенням буттєвих реалій життєдіяльності етносу, за сутністю вона адекватна типу культурної діяльності, його духовній сфері.

Колективна етнічна свідомість формується через розширення комунікаційних зв'язків. Колективна етнічна самототожність залежить від рівня етнічної компетентності окремих представників етносу, тому для збереження національної самототожності чи не найважливішим чинником є духовна єдність, тобто належність усіх представників етносу до одного духовного й культурного світу.

Кожна особа може по-різному уявляти свою належність чи неналежність до певної етнічної спільноти. Це називають етнічною компетентністю особи. Існує також етнокультурна компетентність особи, що є здатністю людини вільно орієнтуватись у світі значень культури свого етносу, вільно розуміти мову, «коди», «шифри» цієї етнокультури, а також вільно творити цією мовою. Етнічна компетентність тісно пов'язана з етнічною свідомістю, адже ці дві категорії перебувають у тісному прямо пропорційному зв'язку: чим вище етнічна компетентність особи, тим вище рівень її етнічної свідомості.

З розвитком етнічної самосвідомості, усвідомленням власної приналежності до певної етнічної групи пов'язане виникнення етнічних стереотипів. Як зазначає І.О. Поліщук, «динамічними компонентами, що забезпечують стабільність та інерційність повсякденного рівня, є первісні, глибинні, емоційно забарвлені настанови й етнічні стереотипи» [7]. Своєрідне «ми – почуття» фіксує усвідомлення особливостей власної групи. Образ самих груп при цьому спрощується, складається під впливом певних міжетнічних відносин, які формують особливе соціальне настановлення на представника іншої групи. Певну роль тут відіграє минулий досвід спілкування з іншою етнічною групою: якщо ці відносини раніше мали ворожий характер, то таке ж забарвлення буде перенесене на кожного представника цієї групи, чим задається негативне настановлення. Побудований згідно з настановленням образ діє як етнічний стереотип, що не обов'язково презентує іншу етнічну групу негативно, але завжди задає суб'єктивне сприйняття представника іншої групи. Як стверджує М.М. Розумний, провідною тенденцією останніх десятиліть є зменшення ролі етнокультурних стереотипів у національній самоідентифікації всіх етнічних і національних груп та зростання ваги політико-світоглядних компонентів. З одного боку, на його думку, це відкриває шлях до формування цілісного національного організму на громадянській основі, а з іншого боку, це створює небезпеку політизації етнічності, під якою він розуміє використання етнічних маркерів ідентичності в політичній конкурентній боротьбі як засобів групової мобілізації [8].

Отже, як засвідчує проведений аналіз, конструктивне вирішення міжетнічних конфліктів є можливим за умов розуміння сутності, атрибутів, спрямованості впливу етнічного фактору на суспільні процеси. Від ступеня етнічної самосвідомості залежить конфліктність суспільства загалом. Низький рівень розвитку етнічної самосвідомості, який відповідає інтегрованому суспільству з розвинутим інститутом громадянства, змінює мотиваційну систему індивіда в бік самовираження та самоствердження. Водночас для високого рівня етнічної самосвідомості характерне прагнення до оптимізації спільної діяльності. Щоб усвідомити конфлікт як етнічну проблему, необхідним є досить високий рівень етнічної самосвідомості. Від цього, а також поінформованості та включення

етнофора в певні кола спілкування й інформаційні потоки залежать вибір та застосування критеріїв індивідуальної ідентифікації, а саме етнобіологічного, етноісторичного, етнополітичного, етнокультурного.

Список використаної літератури

1. Бистрицький Є.К. Національна ідентичність і громадянське суспільство. Київ : Дух і літера, 2015. 452 с.
2. Аза Л.О. Етнічність у сучасному житті. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 3 (28). С. 1–9.
3. Volkan V. Bloodlines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism. Boulder : Westview Press, 1998. 280 p.
4. Ананьїн В.О. Безпека сучасного поліетнічного суспільства : навчальний посібник. Київ : Військовий інститут управління і зв'язку, 2000. 160 с.
5. Пеллагеша Н.О. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Київ : НІСД, 2008. 288 с.
6. Ігнатенко В.В. До проблеми етнічної ідентичності. *Вісник Черкаського університету*. 2008. № 133–134. С. 12–17.
7. Поліщук Р.М. Формування національно-культурної ідентичності українського народу в процесі глобальних трансформацій українського суспільства. *Молодий вчений*. 2018. № 1 (2). С. 617–621.
8. Розумний М.М. Виклики національного самовизначення. Київ : НІСД, 2016. 196 с.

ETHNIC FACTOR IN THE MODERN INFORMATION SOCIETY

Ryta Viazova

*Zaporizhzhya National University,
Faculty of Management, Department of Business Communication,
Zhukovskogo str., 66, 69000, Zaporizhzhya, Ukraine*

Oksana Ubeivolk

*Zaporizhzhya National University, Faculty of Management,
Department of Business Communication,
Zhukovskogo str., 66, 69000, Zaporizhzhya, Ukraine*

The study aims to identify the problem of the ethnic factor in the modern Ukrainian public, in particular, to determine the essence of the attributes and the impact of this phenomenon on communication processes between representatives of different ethnic communities inhabiting modern Ukraine, which provides for the consistent solution of the following tasks: a) emphasize what role ethnic factor in resolving inter-ethnic conflicts; b) emphasize that the ethnic factor is the only basis for the consolidation of an ethnic community or a nation as a whole. The authors proceed from the fact that despite a fairly large research interest in this issue, many aspects remain insufficiently studied and analyzed. The problem of the role and place of the ethnic factor in the system of communicative relations deserves a more detailed analysis. The authors put forward a number of provisions specifying the scientific novelty: a comprehensive study of the essence, attributes, forms of manifestation, features of the determination of the ethnic factor in the system of communicative relations, the direction of its impact on social processes; An in-depth understanding of the essence of the ethnic phenomenon, which belongs to the dual biosocial sphere, is characterized by objective and subjective components and is manifested in its basic attributes: ethnic consciousness and ethnic identity, are combined in etnomentality, which, in turn, is both a sign of ethnicity and its inherent property. Under the conditions of radical social change, interest in ethnicity has noticeably increased, especially in those aspects

of ethnic revival. The desire to find out how a person ethnically identifies himself, what significance ethnicity has for her, and what behavioral orientations and strategies are associated with her, leads to the search for explanations on the construction of ethnic identity. The ethnic renaissance and change in the established paradigms of many social phenomena and stereotypes define new priority searches for social and philosophical thought, necessitate further in-depth research into the state of the problem of the ethnic factor in general, and in the system of communicative relations in particular.

Key words: ethnic factor, social processes, ethnic identification, ethnic consciousness, ethnicity, ethnic mentality.